IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

MATN KATEGORIYALARINING O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHUVCHI BOLALAR NUTQINI PSIXOLINGVISTIK TADQIQ ETISHDAGI AHAMIYATI

Maxmudova Odinaxon Mirsaidxon qizi
Farg‘ona davlat universiteti magistranti
Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20105962

Annotatsiya

Mazkur maqolada matn kategoriyalarining lingvistik va psixolingvistik mohiyati hamda ularning o‘zbek tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqida namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida matnning informativlik, kogeziya, kontinium, modallik, retrospeksiya, prospeksiya va tugallanganlik kabi kategoriyalarining bolalar nutqidagi o‘rni ilmiy asosda yoritildi. Shuningdek, bolalar nutqida matn shakllanishining fonetik, leksik, grammatik va pragmatik asoslari tadqiq qilindi. Tadqiqot natijasida matn kategoriyalari bolaning tafakkuri, kommunikativ kompetensiyasi va nutq ontogenezi bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar:

matn, matn kategoriyasi, bolalar nutqi, psixolingvistika, kogeziya, informativlik, modallik, kommunikativlik, nutq ontogenezi.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Til inson tafakkurining asosiy ifoda vositasi bo‘lib, uning kommunikativ faoliyati matn orqali namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tilshunoslikda matn grammatik jihatdan bog‘langan gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki mazmuniy, pragmatik va struktur yaxlitlikka ega bo‘lgan murakkab kommunikativ birlik sifatida talqin qilinadi. Shu sababli matn kategoriyalarini o‘rganish matn lingvistikasi va psixolingvistikaning muhim nazariy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bolalar nutqini o‘rganishda matn kategoriyalarining shakllanish jarayonini tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chunki bolaning nutqiy rivojlanishi faqat alohida leksik birliklarni o‘zlashtirish bilan emas, balki izchil, mazmunan yaxlit va kommunikativ matn yaratish qobiliyatining shakllanishi bilan ham belgilanadi. Ayniqsa, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlarini tadqiq etish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb masalalardan biridir.

Lev Vygotsky nutq va tafakkur rivojlanishini o‘zaro bog‘liq psixik jarayon sifatida izohlaydi hamda bolaning nutqiy faoliyati ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanishini ta’kidlaydi.[1] A.N.Leontyev esa nutq faoliyatini insonning maqsadga yo‘naltirilgan psixik faoliyati sifatida talqin qiladi.[2] Ushbu qarashlar bolalar nutqidagi matn kategoriyalarini psixolingvistik jihatdan tahlil qilish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

[1] Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Педагогика, 1982.
[2] Леонтьев А. Н. Основы психолингвистики. — Москва: Смысл, 1997.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA
(ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY)

Matn kategoriyalari tilshunoslikda matnning mazmuniy yaxlitligi, mantiqiy izchilligi va struktur tuzilishini ta’minlovchi asosiy belgilar tizimi sifatida talqin qilinadi. E.Qilichev “Matnning lingvistik tahlili” asarida matnga quyidagicha ta’rif beradi: matn barcha elementlari o‘zaro uzviy bog‘langan hamda muallifning ma’lum kommunikativ maqsadini ifodalovchi nominativ-estetik axborotdan tashkil topgan murakkab tuzilmadir.[3] Ushbu ta’rif matnning nafaqat struktur, balki pragmatik va estetik xususiyatlarini ham ochib beradi. Shuningdek, E.Qilichev matnni “lingvistik mikroskop ostida” o‘rganish zarurligini ta’kidlab, poetik va nasriy matnlarni fonetik, leksik, morfemik, morfologik hamda sintaktik jihatdan tahlil qilish usullarini ko‘rsatadi.[4] Ushbu yondashuv matnning ichki strukturasi va semantik qatlamlarini chuqur anglash imkonini beradi. I.Galperin matnning asosiy kategoriyalariga informativlik, bo‘linuvchanlik, kogeziya, kontinium, avtosemantiya, retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik hamda tugallanganlikni kiritadi.[5] Olimning fikricha, mazkur kategoriyalar matnning semantik va struktur yaxlitligini ta’minlaydi. Kogeziya yoki bog‘lanishlilik matnning eng muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Chex tilshunosi Dana Brčáková bog‘lanishlilikni kommunikatsiyaning asosiy shartlaridan biri sifatida baholaydi hamda bir mavzu haqidagi axborotning matn segmentlari o‘rtasida izchil uzatilishi bog‘lanishlilikning mohiyatini tashkil qilishini ta’kidlaydi.[6] Bolalar nutqida matn shakllanishining dastlabki bosqichlari fonetik-fonologik rivojlanish bilan bog‘liqdir. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, 2–3 yosh davrida bolalarda asosiy fonemalar shakllana boshlaydi, murakkab tovushlarning talaffuzi esa keyingi bosqichlarda barqarorlashadi.[7] Leksik rivojlanish esa bolaning lug‘at boyligi ortishi bilan xarakterlanadi. Dastlab bola predmet va harakat nomlarini o‘zlashtiradi, keyinchalik esa umumlashtiruvchi tushunchalar va murakkab semantik birliklardan foydalanishni boshlaydi. M. Tomasello til o‘zlashtirish jarayonida kommunikativ tajriba va ijtimoiy muhitning muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi.[8]

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, kuzatuv, psixolingvistik va matn tahlili metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida maktabgacha yoshdagi o‘zbek tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqidan olingan matn namunalari tanlandi. Tahlil jarayonida bolalar nutqidagi informativlik, bog‘lanishlilik, pragmatik yo‘nalganlik va mantiqiy izchillik darajasi o‘rganildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Bolalar nutqida matn kategoriyalarining shakllanishi bosqichma-bosqich rivojlanadi. Dastlab bola nutqi situativ xarakterga ega bo‘lib, alohida predmet yoki harakatlarni ifodalash

[3] Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро: БухДУ нашри, 2000.
[4] Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро: БухДУ нашри, 2000.
[5] Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981.
[6] Брчакова Д. О связности в устных коммуникатах // Синтаксис текста. — Москва, 1979. — С. 250–260.
[7] Ефимова Т. Г. Развитие речи у детей раннего возраста. — Санкт-Петербург: Питер, 2015.
[8] Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

bilan cheklanadi. Keyinchalik esa grammatik bog‘langan va mazmuniy jihatdan yaxlit matn yaratish ko‘nikmasi shakllanadi. Masalan: “Men bog‘chaga bordim. O‘yin o‘ynadim. Oyim keldi.” Mazkur nutqda voqealar ketma-ketligi mavjud bo‘lsa-da, gaplar orasidagi semantik bog‘liqlik yetarli darajada ifodalanmagan. Ushbu holat bolalar nutqida kogeziya kategoriyasi hali to‘liq shakllanmaganligini ko‘rsatadi. Keyingi bosqichlarda esa bola bog‘lovchi vositalardan foydalanishni boshlaydi: “Men bog‘chaga bordim, keyin do‘stlarim bilan o‘ynadim, so‘ng oyim meni uyga olib ketdi.” Bu holatda matnning kogeziya va kontinium kategoriyalari aniqroq namoyon bo‘ladi. Gaplar o‘zaro grammatik va semantik jihatdan bog‘langan, voqealar esa vaqt izchilligi asosida bayon qilingan. Bolalar nutqida informativlik kategoriyasi ham muhim o‘rin tutadi. Bola o‘z diqqatini tortgan predmet yoki hodisalarni ajratib ko‘rsatishga intiladi: “Katta qizil mashina keldi.” Mazkur gapda “katta” va “qizil” birliklari matnning informativ markazi vazifasini bajaradi. Bu esa bolaning predmetning muhim belgilarini ajrata olayotganini ko‘rsatadi. Pragmatik jihatdan bolalar nutqi dastlab ehtiyoj va istakni ifodalashga xizmat qiladi: “Suv ber.”; “Bu meniki.” Keyinchalik esa izohlash, asoslash va tinglovchi pozitsiyasini hisobga olish ko‘nikmalari rivojlanadi. Jean Piaget bolalar nutqidagi egotsentrik nutqni ichki nutqqa o‘tish bosqichi sifatida izohlaydi.[9] Lev Vygotskyning fikricha, nutq va tafakkur rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog‘liq jarayon hisoblanadi.[10] Shu sababli bolalarning matn yaratish qobiliyati ularning mantiqiy fikrlashi va kommunikativ kompetensiyasi bilan bevosita bog‘liqdir.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Tahlillar natijasida matn kategoriyalari bolalar nutqining psixolingvistik rivojlanishida muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Xususan:

informativlik bolaning lug‘at boyligi va idrok rivoji bilan bog‘liq;
kogeziya grammatik tafakkurning shakllanishini namoyon qiladi;
kontinium voqealarni izchil bayon qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi;
modallik bolaning emotsional munosabatini ifodalashga xizmat qiladi;
retrospeksiya va prospeksiya matnning semantik yaxlitligini ta’minlaydi.

Shuningdek, nutqiy buzilishlarga ega bolalarda matn kategoriyalarining yetarli shakllanmaganligi kuzatildi. Ayniqsa, semantik bog‘lanishning sustligi, voqealar ketma-ketligining buzilishi va kommunikativ maqsadning noaniq ifodalanishi psixolingvistik diagnostikada muhim ko‘rsatkich ekanligi aniqlandi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, matn kategoriyalari bolalar nutqining psixolingvistik rivojlanishini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Informativlik, kogeziya, kontinium, modallik va pragmatik yo‘nalganlik bolaning tafakkuri hamda kommunikativ kompetensiyasi bilan bevosita bog‘liqdir.

[9] Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. — Москва: Педагогика, 1994.
[10] Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Педагогика, 1982.

O‘zbek tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqini matn kategoriyalari asosida tadqiq etish nutqiy buzilishlarni aniqlash, diagnostika qilish hamda korreksion metodlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu jihatdan matn kategoriyalarining psixolingvistik tahlili zamonaviy o‘zbek tilshunosligi, psixolingvistika va logopediyaning istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Педагогика, 1982. — 361 с.
2. Леонтьев А. Н. Основы психолингвистики. — Москва: Смысл, 1997. — 287 с.
3. Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро: БухДУ нашри, 2000. — 36 б.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981. — 139 с.
5. Брчакова Д. О связности в устных коммуникатах // Синтаксис текста. — Москва, 1979. — С. 250–260.
6. Ефимова Т. Г. Развитие речи у детей раннего возраста. — Санкт-Петербург: Питер, 2015. — 176 с.
7. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. — 388 p.
8. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. — Москва: Педагогика, 1994. — 527 с.

REFERENCES

1. Vygotsky L. S. Myshlenie i rech [Thinking and Speech]. — Moscow: Pedagogika, 1982.
2. Leontyev A. N. Osnovy psikholingvistiki [Fundamentals of Psycholinguistics]. — Moscow: Smysl, 1997.
3. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili [Linguistic Analysis of the Text]. — Bukhara: BukhSU Publishing, 2000.
4. Galperin I. R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an Object of Linguistic Research]. — Moscow: Nauka, 1981.
5. Brčáková D. On coherence in oral communications // Sintaksis teksta [Syntax of Text]. — Moscow, 1979.
6. Efimova T. G. Razvitie rechi u detey rannego vozrasta [Speech Development in Early Childhood]. — Saint Petersburg: Piter, 2015.
7. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
8. Piaget J. Rech i myshlenie rebenka [Speech and Thought of the Child]. — Moscow: Pedagogika, 1994.